

Nye udsmykninger og overhvidtninger

Rumbemalinger i danske kirker, ca.1100 – ca.1900

Eva Louise Lillie

Et spørgsmål, som i mange år har optaget de kirke- og kunsthistorikere, der beskæftiger sig med udsmykningen af vore middelalderkirker, er, hvornår kirkernes vægge og hvælv blev overkalkede, så de fik det ensartet hvide indre, som mange kirker har idag¹.

Der er flere typer kilder, som kan give os oplysninger; nogle få skal nævnes. Kirkeregnskaberne oplyser om tidspunktet for og udgifter til indkøb af hvidtekalk og eventuelle farver. Disse regnskaber har dog den begrænsning, at de for det første sjældent går længere tilbage end til begyndelsen af 1600-tallet, og for det andet ikke fortæller noget om udsmykningens udseende. En anden kilde er præsteindberetninger og visitatsbøger. Disse kan i modsætning til regnskaberne give bedre oplysninger om udsmykningernes art, men giver til gengæld sjældent oplysninger om tidspunktet for en udsmyknings tilblivelse. Og, som det er tilfældet med kirkeregnskaberne, strækker visitatsbøger og indberetninger sig sjældent længere tilbage end til det tidlige 1600-tal.

En kildegruppe, der kan give information om såvel tidspunktet for en udsmyknings tilblivelse som for dens udformning, er restaureringsrapporterne². De har ydermere den fordel, at de tillader os at gå længere tilbage end de skriftlige kilder, helt tilbage til rumudsmykningernes introduktion i Danmark, lidt før år 1100.

Der vil i det følgende blive gjort rede for en undersøgelse af knap 140 middelalderlige kirker i de tidligere Holbæk og Frederiksborg amter³. Et af formålene med undersøgelsen har været at klarlægge, hvilke typer udsmykninger, man har kunnet se op igennem århundrederne. Alle former for bemalinger er således blevet registreret, men er til gengæld kun blevet sorteret i to hovedgrupper: figurativ eller ornamental. Det primære formål med undersøgelsen har imidlertid været, gennem en datering af de enkelte udsmykninger, at få fastlagt det tidligste tidspunkt for en permanent overhvidtning. De resultater, som denne undersøgelse har givet, er derefter blevet sammenholdt med de teorier, der hidtil er blevet fremsat om tidspunktet for overkalkningerne.

Sjælland er formentlig det område i det nuværende Danmark, der har eller har haft flest bemalinger i løbet af den 800-årige periode, som undersøgelsen dækker. De resultater, som er fremkommet vil derfor kun være dækkende for det behandlede område, men vil formentlig – geografiske forskelle til trods – også antyde noget om tendenser i udviklingen i Danmark som helhed⁴.

Undersøgelsen af kirkerne i Holbæk og Frederiksborg amter afslører, at der findes udsmykninger eller bemalinger fra hvert enkelt århundrede inden for den 800-årige periode. Enkelte kirker synes aldrig at have haft nogen form for malet udsmykning⁵, men denne gruppe er ret begrænset. Størstedelen af kirkerne har haft mindst én bemaling i løbet af tiden, og mange har haft flere. En undersøgelse af en række sydjyske kirker har vist, at en ornamental bemaling har hørt med til færdiggørelsen af en overhvælving⁶. Det samme forhold kan konstateres i en række kirker i egnen omkring Mariager, hvor der under og ved siden af en figurudsmykning ligger ornamental bemaling af ribber og buer⁷. Det, man kan forestille sig, er, at murerne har afleveret den nyoverhvælvede kirke med en enkel, ornamental bemaling, og at kirken så på et senere tidspunkt, da den igen er kommet økonomisk på fode efter den udskrivning, som overhvælvingen må have medført, har foranstaltet iværksættelsen af en figurudsmykning. Hvorvidt der også har eksisteret tilsvarende »murmesterbemalinger« i de her undersøgte områder på Sjælland, kan endnu ikke siges med sikkerhed.

Flere af de sjællandske kirker er, specielt i løbet af middelalderen, blevet udsmykket flere gange, undertiden med relativt korte intervaller.

Én form er en »successiv« udmaling, som man kan møde det i f.eks. Skamstrup kirke, hvor de forskellige udsmykninger afspejler kirkens udvidelser⁸. Den ældste udsmykning, som dateres til perioden 1375-1400, findes i de to hvælv, der udgør kirkens oprindelige romanske skib. Efter en ombygning af tårnet er buen, der forbinder tårn og skib, blevet bemalet omkr. år 1400. Formentlig omkring midten af 1400-tallet er det oprindelige romanske kor blevet revet ned og et nyt opført, to fag langt og af samme bredde som skibet. Dette nye kor er derefter blevet udsmykket af Isefjordsværkstedet i årene mellem 1450 og 1480.

En anden form for udmaling er den, i hvilken flere udsmykninger ligger ovenpå hinanden, som det f.eks. har kunnet konstateres i Tveje Merløse kirke⁹. Den ældste udsmykning, udført af Jørlundeværkstedet mellem 1150 og 1175, har dækket vægge i skib og kor samt apsishvælv. I perioden 1325 til 1350 har kirken fået en ny udsmykning, der totalt dækkede den romanske. Hvælv er derefter blevet bygget ind, og

Isefjordsværkstedet har så i årene mellem 1450 og 1480 udsmykket samtlige vægge og hvælv i kor og skib¹⁰. I Bregninge kirke ser man de to former kombineret¹¹.

Om årsagerne til, at man i nogle tilfælde har valgt at lade nye udsmykninger dække gamle, kan der indtil videre kun gisnes, og mulige forklaringer skal kun kort omtales her.

Det er givet, at »praktiske« omstændigheder har givet anledning til, at nye udsmykninger blev udført. 13- og 1400-tallets overhvelvinger har ødelagt ældre udsmykninger, blandt andet ved at skære motiverne over¹². Det danske klima er ikke gunstigt overfor bevarelsen af kalkmalerier: det er således symptomatisk, at man ved afdækningen af romanske malerier sjældnere finder billeder bevaret på syd- end på nordvæggen, idet de større temperatursvingninger, som sydvæggene i årets løb udsættes for, fremmer dannelsen af det kondensvand, der får maledagene til at skalle af. I hvor høj grad dette forhold har gjort sig gældende allerede i middelalderen kan næppe siges med sikkerhed, men udelukkes kan det ikke. Utætte tage har fremmet ødelæggende vækst af svampe og skimmel på hvælv og vægge, som allerede Jakob Madsen kunne konstatere¹³. Dertil kommer, at også menneskers tilstedeværelse »slider« på en bemaling, idet lag af snavs har lagt sig over malerierne; sod fra tændte lys har ikke alene lagt sig ovenpå malerierne, men er også trængt ind i dem, som man f.eks. kan se det i Vindinge kirke på Fyn, hvor sod fra middelalderens vokslys tegner sig som en fane op i et billede af Maria med Kristi afsjælede legeme¹⁴.

Til de praktiske forhold, der kan have foranlediget nyudsmykning, kommer også »holdningsmæssige« ændringer. Teologiske »toneskift« kan have fremkaldt ønsker om at erstatte ældre udsmykninger med nye: den glidning i skildringen af Kristus, fra sejrende konge til lidende menneske, som kan observeres i den teologiske litteratur fra 12. og 13. århundrede, har medført ønsker om at bringe de maledede (og skulpterede) udsmykninger i bedre overensstemmelse med forkyndelse og fromhedspraksis¹⁵. Til gengæld synes konfessionsskiftet i 1536 ikke at have medført et voldsomt brud i udformningen af billedernes ikonografi¹⁶. Skønt især de middelalderlige udsmykninger primært har været betragtet som brugskunst, kan man ikke udelukke, at tidernes skiftende smag, ud over den holdningsmæssige, har krævet nye udsmykninger fra tid til anden.

Med hensyn til udsmykningstype, figurativ eller ornamentalt bemaling, ligger der et skel omkring år 1600. De udsmykninger, der er udført før

år 1600, er af både figurativ og ornamental art, og de synes at optræde side om side. Udsmykninger udført efter år 1600 er – bortset fra forekomsten af enkelte engle og englehoveder – næsten udelukkende af ornamental art¹⁷. Der er dog indtil videre ikke observeret engle i de her undersøgte sjællandske områder, men for godt 10 år siden fandt man flere af slagsen i Greve kirke syd for København, udført omkring år 1700¹⁸.

Det er imidlertid vigtigt at understrege, at skønt den figurative udsmykning forsvandt fra rumbemalingerne, så forsvandt den ikke fra kirkerne; den flyttede blot over på inventaret.

Figurudsmykningens forsvinden fra vægge og hvælv medførte også, at rumbemalingerne skiftede funktion. De middelalderlige og tidlige efterreformatoriske figurmalerier har relateret sig til det, der foregik i kirken, det være sig liturgien, præsternes forkyndelse eller menighedens andagt. De ornamentale udsmykninger fra tiden efter 1600 relaterer sig derimod til kirkebygningen, hvor de ofte tjener til fremhævelse af inventaret.

Da de middelalderlige og tidlige efterreformatoriske udsmykninger er ganske velpublicerede, skal jeg ikke her komme nærmere ind på de typer, der forekommer, blot henvise til standardværkerne¹⁹. Men da udsmykninger, udført efter 1600, kun i ringe grad har været gjort til genstand for opmærksomhed, skal der i det følgende kort gøres rede for de former for ornamental bemaling, man kan eller, især, har kunnet møde i perioden fra omkring 1600 til omkring 1900.

Fra slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet findes, som et overgangsfænomen mellem de to hovedfaser, nogle udsmykninger, der består af indskrifter i form af bibelcitater. Indskrifter med citater fra Bibelen kan man finde i udsmykninger helt tilbage fra tidlig middelalder, hvor de i reglen optræder som indskriftbånd, der holdes af en person; indskriftbåndene svarer her til taleboblernes i nutidens tegneserier. Mens disse indskriftbånd normalt er af relativt begrænset længde, ser man i udsmykninger fra middelalderens slutning flere og flere længere indskrifter, nu mere af forklarende eller kommenterende art²⁰. Det er denne type bibelcitater, der er karakteristiske for overgangsfasen. Ydermere sker der det, at indskrifterne isoleres fra figurene ved at blive indrammede, ofte i kunstfærdigt udformede kartoucherammer; næste trin i udviklingen er et bortfald af figurene²¹. I udsmykningen fra 1586 i Ronneby kirke i Blekinge er der væg- og hvælvfelter, der indeholder både figurer og indskrifter, og felter, der kun har indrammede indskrifter, omgivet af et kraftigt rankeværk²².

Mens udsmykninger, der udelukkende består af indrammede indskrifter synes at være ganske almindelige i engelske kirker fra den elizabethanske periode, synes de ikke at have været voldsomt udbredte i Danmark. I det her undersøgte sjællandske område synes der ikke at have været rene indskriftudsmykninger, mens der i Nordby kirke på Samsø omkring år 1600 er blevet malet en udsmykning, der har bestået af både figurer og indrammede indskrifter²³.

Når de rene indskriftudsmykninger må betegnes som et overgangsfænomen, så er det, fordi de funktionelt knytter sig til den middelalderlige tradition ved at reflektere og relatere sig til samtidens forkyndelse, men i form nærmer sig det rent ornamentale.

De, omend overlappende, men dog klare udviklingsfaser man kan spore i de middelalderlige og tidlige efterreformatoriske bemalinger, ses ikke nær så tydeligt i de sidste tre århundreders kirkelige rumudsmykninger. Rokokoornamentik, som man f.eks. kan se i Granslev kirke i Østjylland²⁴, findes naturligvis kun i sidste halvdel af 1700-tallet, og draperiudsmykningerne, med eller uden baldakin, synes fortrinsvis at optræde fra slutningen af 1600-tallet til slutningen af det følgende århundrede; enkelt udformede bemalinger af ribber og buer er til gengæld blevet udført i alle tre århundreder.

Et eksempel på den allermest enkle form for dekoration har man kunnet se i Esbønderup kirke; 1633 blev kirken hvidtet og buerne blev gråmalede²⁵. En rankedekoration blev en gang i 1600-tallet i forbindelse med en kalkning af vægge og hvælv malet på buer og ribber i Blistrup kirke²⁶. I 1747 udførte maleren Hans Nielsen Ganløse en marmorering af piller og buer i Oppe Sundby kirke. Her er udsmykningen et led i en gennemgribende istandsættelse af kirken, idet Hans Nielsen udover marmoreringen også malede et draperi bag altertavlen samt alt inventar²⁷.

Ganske farvestrålende har den dekoration været, der 1819 blev udført i Sdr.Jernløse kirke: soklerne blev stribet i sort, gråt og brunt, ribberne blev malet gule, skjold- og gjordbuer lyserøde. I koret blev buerne dekoreret med sorte vinranker, mens der blev malet en grå baldakin med gule tunger bag altertavlen. Endelig blev korbuen marmoreret i grønt, gult og rødt²⁸.

Der findes også eksempler på, hvorledes dør- og vinduesåbninger er blevet fremhævet ved bemaling. I Ølsted kirke er der bevaret rester af en bemaling fra 1746 omkring døren ud til våbenhuset²⁹. Udsmykningen består af »blokke«, der skiftevis er ensfarvet røde og rødmarmerede³⁰; der er tydeligvis tale om en stenimitation. Der er ingen tvivl om,

at en del af 16- og 1700-tallets malede dekorationer, som f.eks. indramninger, marmoreringer og draperier, har været billige erstatninger for dyrere materialer³¹.

Meget få af disse dekorationstyper er idag bevaret, og det samme gælder de malede draperier, der optræder fra slutningen af 1600-tallet og cirka 100 år frem. De har først og fremmest været placeret bagved og omkring altertavler og epitafier, sjældnere ved prædikestole og orgler³². Draperierne synes at have været ret udbredte: en gennemgang af den førnævnte Hans Nielsen Ganløses produktion viser, at han i 1740'erne malede draperier (»gardiner«, som de i regnskaberne omtales) bag og omkring altertavler i Frederikssund (tidl. Ude Sundby), Søborg, Valby, Skævinge, Kregme, Lyng og Oppe Sundby – intet er idag bevaret³³. Omkring epitafier har der været afdækket draperirester i eksempelvis Egebjerg og Farum kirker³⁴. Endnu eksempel på en draperibemaling skal nævnes: i 1559-60 overtog Helsingør S. Olai kirke den tidligere højaltertavle fra Esrom kloster³⁵. De næste godt 100 år stod den middelalderlige tavle på Olai kirkes alter, indtil den i 1664 blev afløst af den nuværende altertavle af Lorenz Jørgensen³⁶. Derefter blev Esrom-tavlen anbragt på en af kirkens vægge, og maler »Mathis Hessler fik 6 mark for at have gjort den gamle altertavle blå gardiner omkring og forgyldte bogstaver nedenunder«³⁷. Man har altså i Helsingør følt så stor veneration overfor den middelalderlige tavle, at man ikke alene har valgt at bevare den, men også at fremhæve den ved at lade et draperi male omkring den.

De bedst bevarede eksempler på draperiudsmykninger finder man idag i jyske kirker: Nørup kirke ved Vejle er velkendt; i den tidligere klosterkirke i Børglum omfatter et kæmpemæssigt draperi fra 1730'erne kirkens altertavle, mens mere beskedne versioner indrammer henholdsvis en præstetavle og et epitafium i Ulfborg kirke ved Ringkøbing³⁸.

En anden type udsmykning dukker op i forrige århundrede. I nogle vestsjællandske kirker blev hele væg- eller hvælflader »farvelagt«. Værsløv kirke havde således indtil en istandsættelse i 1943 blå hvælvkapper i koret, og i 1870 blev væggen bag den nyanskaffede altertavle i Nr. Asmindrup kirke ligeledes malet blå³⁹. I 1851 blev Tølløse kirke istandsat og fik ved den lejlighed skibets vægge malet gule, mens de i koret blev røde og sorte; hvælvkapperne blev malet blå og fik påsat messingstjerner⁴⁰.

Lofter, specielt trælofter, synes at have fristet til dekorativ bemaling. Så tidligt som i 1590 noterer Jakob Madsen om Nr. Søby kirke på Fyn: »Herlige rød Lofft met forgylt Sterner paa offuer Koret«⁴¹. I 1744 blev koret i Måløv kirke malet blå med skyer og stjerner, og i 1748 fik både

Kregme og Vinderød kirker en dekoration svarende til den i Nr.Søby⁴². Den middelalderlige opfattelse af kirkebygningens hvælv eller loft som symbolet på himlen har således levet videre længe efter reformationen.

Også i Røsnæs kirke er såvel hvælv som vægge blevet »farvelagte«, formentlig i forbindelse med en istandsættelse i 1861⁴³.

De her nævnte udsmykninger er alle forsvundet idag, men netop Røsnæs kirkes udseende får man et ganske godt indtryk af gennem J.F.Willumsens maleri fra 1885, »Brudeparret går efter vielsen tilbage til deres respektive stole«⁴⁴.

Som et sidste eksempel på en rumbemaling skal nævnes den temmelig særprægede udsmykning, som udførtes i 1845 – forbedret 1857-58 – i Kvanløse kirke; udsmykningen fjernedes i 1900 og kendes således kun fra fotografier⁴⁵. Her ser man et gotisk stavværk malet på korets østvæg. Væggen er i sig selv lige, men maleriet antyder en polygonal afslutning. I stavværkets åbninger blev der indsat oliemalerier, der forestillede Bethlehem og Jerusalem »udført efter litografier i Meiers Konversationsleksikon«. Ved udsmykningen blev væggen på denne måde gjort gennemsigtig, næsten usynlig, og betragteren har kunnet se ud i den bibelske natur.

Man kan således konkludere, at der i det undersøgte område generelt synes at manifestere sig et ønske om dekoration af kirkebygningerne til langt op i forrige århundrede. Det er dog ikke alle kirker, der bliver udsmykket så sent.

I ca.18% af kirkerne er den yngste registrerede udsmykning middelalderlig, i ca.20% er yngste udsmykning fra 15-1600-tallet, mens ca.16% har den yngste udsmykning fra 16-1700. Antallet af kirker med yngste udsmykning fra 17-1800 udgør ca.26%, mens tallet fra perioden 18-1900 er ca.11% – i de resterende omkring 9% af kirkerne har halvdelen aldrig haft en udsmykning, mens tidspunktet for yngste udsmyknings udførelse ikke har kunnet lade sig bestemme med sikkerhed i de øvrige kirker⁴⁶.

Tidspunktet for udførelsen af den yngste udsmykning angiver også tidspunktet for, hvornår en kirke tidligst har fået en permanent overhvidtning. Teoretisk set kan en sådan overhvidtning have fundet sted umiddelbart efter, at den sidste (farve)bemaling er blevet udført; i praksis har de fleste udsmykninger formentlig fået lov til at stå fremme i en vis årrække⁴⁷. Hvor længe, er det på nuværende tidspunkt ikke muligt at afgøre; en fornyet gennemgang af 1700-tallets præsteindberetninger og eksempelvis N.L. Høyens notesbøger fra 1800-tallets første halvdel kunne muligvis hjælpe på en afklaring af spørgsmålet. Et enkelt, allere-

de kendt, eksempel på en udsmykning, der har fået lov til at stå fremme endog meget længe, skal nævnes: Udsmykningen fra 1475-1525 i Gierslev kirkes nordkapel er aldrig blevet overhvidtet⁴⁸.

Det er altså først efter år 1700, at over halvdelen af kirkerne i det undersøgte område kan tænkes at have stået med helt hvide vægge og hvælv. Der er dog langt fra tale om en ensartet udvikling, idet der er tydelig forskel på udviklingens hastighed i henholdsvis de nordøst- og nordvestsjællandske egne. Omkring 1700 har maksimalt omkring 40% stået overhvidtet i Frederiksborg amt, mens det i Holbæk amt har været over 75%⁴⁹.

Hvorledes forholder de her fremkomne resultater sig så til de teorier, der har været fremsat om tidspunktet for og årsagerne til overhvidtningerne? Et par eksempler på nogle af de teorier, der har været fremsat: »Renæssancens store religiøse kunst var omsider nået til Danmark, befordret af rige og fornemme abbeder og bisper. Uanede muligheder for kunstnerisk indflydelse fra sydens lande forelå. Reformationen satte en stopper for alt. Kirkegodsets inddragelse og de store prælaters afgang standsede al videre udvikling. Det religiøse maleri forsvandt både i dets folkelige og aristokratiske form«⁵⁰.

»Sæby kirke er især berømt for sine sjældne, senmiddelalderlige kalkmalerier, der blev overkalket ved reformationen og først igen fremdraget ved restaureringen 1905-06«⁵¹.

Af de to her (ikke helt tilfældigt) udvalgte citater fremgår det, at reformationen er blevet anset for at være såvel tidspunktet for som årsagen til overhvidtningerne: ikke alene blev de middealderlige udsmykninger overkalket, man ophørte også med at male.

Resultaterne af den ovenfor refererede undersøgelse af kirkerne i Holbæk og Frederiksborg amter har til fulde vist, at man ikke ophørte med de malede dekorationer. Det er sandsynligvis figurudsmykningerne, som forfatteren til det første citat har haft i tankerne, men også på det område må påstanden afvises, idet der både kendes og eksisterer tilstrækkelig mange efterreformatoriske figurudsmykninger idag til at begrunde en afvisning – som nævnt ovenfor skal vi helt op til år 1600, førend de forsvinder ud af rumdekorationerne⁵².

Med hensyn til påstanden om overhvidtning af de middelalderlige udsmykninger som en direkte følge af reformationen, må det på den ene side bemærkes, at der er meget få oplysninger overleveret om overkalkninger i tiden kort efter 1536⁵³. På den anden side kan det påvises, at flere middelalderlige udsmykninger har stået fremme mere

end 100 år efter reformationen – udsmykningen i Gierslev kirker er allerede nævnt⁵⁴.

En anden teori om tidspunktet for og årsagen til overhvidtningerne er fremsat af Niels M.Saxtorph. Han foreslår: »Vi må regne [med] at næsten alle landets kirker har stået hvidkalkede ved midten af 1700-tallet. Hvis man endelig vil sætte overkalkningen i forbindelse med en religiøs vækkelse, vil det være rimeligt at pege på pietismen i første halvdel af 1700-tallet«⁵⁵. Denne antagelse om hvidkalkede kirker omkring midten af 1700-tallet kan kun accepteres under den udtrykkelige forudsætning, at den ikke er landsdækkende; den gælder næsten for Holbæk, men ikke for Frederiksborg amt. Det kan på nuværende tidspunkt ikke afvises, at pietismens fremvækst nogle steder har afstedkommet overhvidtninger, men for de her undersøgte områder er teorien uden holdbarhed. Størstedelen af kirkerne i Holbæk amt er overhvidtet inden pietismens frembrud, mens kirkerne i Frederiksborg amt netop istandsættes på den mest farvestrålende vis i slutningen af Christian VI's og i begyndelsen af Frederik V's regeringstid⁵⁶.

Tidspunktet for en permanent overhvidtning af kirkerne kan ikke fastlægges til et bestemt år eller til en bestemt periode. Der er tale om en glidende, omend noget ujævn, udvikling, og hvor hurtigt, den foreløber, afhænger af, hvor i landet vi befinder os. Af den grund er det heller ikke muligt at sammenkæde overhvidtninger med religiøse holdninger, hvad enten det gælder konfessionsskiftet i 1536 eller pietismens frembrud i begyndelsen af 1700-tallet⁵⁷. Årsagerne til de permanente overhvidtninger må først og fremmest søges i økonomiske forhold, hvad enten der så har været tale om manglende formåen eller manglen-de vilje⁵⁸.

Mens der ikke har været megen diskussion om de mulige overhvidtninger i 1700-tallet⁵⁹, så har påstanden om sammenhæng mellem reformation og overhvidtning, trods utallige og velargumenterede afvisninger, vist sig at være umåde sejlivet. Spørgsmålene bliver da, sluttelig: hvornår er denne påstand opstået, hvordan har den kunnet holde sig i live, og hvad er årsagen til dens opståen?

Det ældste udsagn om en sammenhæng mellem reformation og overhvidtning, som det er lykkedes mig at opspore, findes i en artikel af Jacob Kornerup fra 1868⁶⁰. Her skriver han blandt andet: »Lige fra Midten af det 16de Aarhundrede og til vore Dage har Hvidtekosten aarlig anrettet sine Ødelæggelser, saa at de idelige Overstrygninger med Kalk ikke alene forlængst have begravet den gamle malede Udsmykning, som vi her nærmere vil dvæle ved, men endogsaa berøvet de architek-

toniske Former deres oprindelige Skarphed og Nethed«⁶¹. Hvad der ligger til grund for Kørnerups placering af hvidtekostens aktiviteter til årene efter 1550 er ikke ganske klart, men det kunne være bemærkninger i Jakob Madsens Visitatsbog (fra omkring 1600), der har ligget til grund for hans udsagn⁶².

J.Magnus-Petersen, der for præcis 100 år siden udgav det første oversigtsværk om danske kalkmalerier, henviser også til Jakob Madsen, men er mere tilbageholdende med hensyn til at knytte overkalkningerne og reformationen sammen: »Skjøndt vistnok mange gamle Kalkmalerier overhvidtedes i denne periode [ved reformationen], synes dog Stommen væsentlig rettet mod de plastiske Figurer, fordi de indbøde til Pyn-ten, Knælen og Tilbedelse ...«⁶³.

Fra udgivelsen af Magnus-Petersens værk dukker påstanden derefter op med jævne mellemrum frem til vore dage, hvor det sidste, registrerede skud på stammen er en avisomtale fra december 1992 af de da nyafdækkede kalkmalerier i Nibe kirke⁶⁴. I parallelløb hermed følger den ene afvisning efter den anden, men – som jeg skal vende tilbage til – findes disse fortrinsvis i den videnskabelige faglitteratur.

Når påstanden, trods de mange afvisninger i tidens løb, alligevel har været i stand til at holde sig i live, er forklaringen sandsynligvis den, at den optræder i et bredt spektrum af litteratur. Det ovenfor citerede uddrag fra Politikens Kunsthistorie er et eksempel fra den populærvidenskabelige genre (se s.51 samt note 52). I mange af de beskrivelser, men kan erhverve rundt omkring i kirkerne, dukker påstanden også op – det førnævnte eksempel fra Sæby kirke i Vendsyssel er blot et enkelt (se s.51, samt note 53). Dertil kommer avisartikler, hvor påstanden undertiden kan få en lidt bizar form, som f.eks. i omtalen af de da nyafdækkede malerier fra 1545 i Staby kirke ved Ringkøbing: »... Det viser, at vestjyderne forblev katolske længe efter reformationens indførelse i 1536. Andre steder kalkede man væggene hvide i kirkerne, men i Vestjylland red man ikke med på modebølgen«⁶⁵. Endelig kan man nævne skønlitteraturen, hvor specielt Henrik Stangerup i romanen *Broder Jakob* gør sig til talsmand for påstanden. Med et billedsprog, der ligner et lån fra Disneys tegnefilmsversion af »Trolldemandens lærling« beskriver Stangerup et sted, hvorledes »... overalt i landet ... utallige spande [marcherer] af sted og bliver grebet af hænder der svinger dem ind i kirkerne og kaster deres indhold af kalk op mod hvælvingerne så alle malerier forsvandt«⁶⁶.

I sit værk om religiøs kunst efter Tridentinerkonciliet skriver den katolske kunsthistoriker Émile Mâle følgende om forholdene i de prote-

stantiske lande: »Protestantismen har ødelagt billederne og forbudt den religiøse kunst. Det hvidkalkede protestantiske tempel blev lige så nøgent som synagogen eller som moskeen«⁶⁷. Måles opfattelse er klart holdningsdiktet, og det samme gør sig gældende for Stangerups vedkommende⁶⁸.

Hvad der ydermere kan have bidraget til den sejlivethed, hvormed påstanden om sammenhæng mellem reformation og hvidkalkning har kunnet eksistere, er nok også det forhold, at afvisningerne, ved indtil for ganske nylig fortrinsvis at være blevet publiceret i den videnskabelige faglitteratur, næppe er nået ud til en større læserskare. Beklageligvis kan man også konstatere, at nogle af de fagfolk, der har stået bag udgivelse af den mere populære litteratur, det være sig oversigtsværker eller kirkebeskrivelser, ikke altid synes at have sat ordentligt ind i den relevante litteratur, inden de satte pennen til papiret.

Endelig kan også det forhold, at kun et fåtal af de populærvidenskabelige værker, historiske eller kunsthistoriske, gør meget lidt ud af de tidlige efterreformatoriske udsmykninger og slet intet ud af de rumbemalinger, der forekommer i tiden efter 1600. »Kalkmaleri« er her, som ovenfor antydnet, næsten blevet gjort synonymt med middelalderligt figurmaleri. Talende er således følgende bemærkning hos Saxtorph (pace!): »Begrebet kalkmaleri dækker næsten alt hvad, der er bevaret af dansk malerkunst gennem mere end 400 år, i forskellige stilarter og med forskelligt motivvalg«⁶⁹.

Det sidste spørgsmål er da, hvad der er årsagen til, at påstanden om sammenhæng mellem reformation og overhvidtning har kunnet opstå. P. Severinsen antager, at den er opstået »i Uklarhed og Uvidenhed og af sig selv«⁷⁰. Uklarhed og uvidenhed kan ikke afvises, men der er dog mulighed for at pege på en mere konkret årsag, nemlig de middelalderlige, og måske især de senmiddelalderlige, udsmykninger i sig selv.

I forbindelse med reformationsjubilæet i 1836 udsendte J.P.Mynster en *Kort Beretning om den danske Kirkes Reformation*. Han skriver heri blandt andet følgende. »Tausens Fiender beskyldte ham for at have biliget disse Voldsomheder [billedstormen i København, Vor Frue, dec. 1530], men skøndt Reformatorerne, som de burde, med al Kraft modsatte sig Tilbedelsen af Helgenbilleder, og skøndt nogle af dem, for at forhindre den, ønskede Billederne borttagne af Kirkerne, vilde de dog – som vi ovenfor have seet – at dette skulde skee med Forstandernes og Menighedernes Raad og Villie. Hvor saadanne Misbrug ikke kunne befrygtes, er det vistnok aldeles tilbørligt, at Kirkerne smykkes med det Bedste, menneskelig Konst formaar, thi enhver Evne, som Gud giver,

skal anvendes i hans Tieneste og bidrage til hans Forherligelse; ...»⁷¹. Der udtrykkes et svagt forbehold hos Mynster, men der er ingen udtalelser om introduktion af permanent hvide kirker ved reformationen.

Forholdene har ændret sig på ét meget væsentligt punkt i løbet af de godt 30 år, der skiller Mynsters vurdering fra den ovenfor citerede af Jacob Kornerup (se s.52-53, samt note 62). Mynsters vurdering har udelukkende været tekstbaseret (Bibel og reformatoriske skrifter), mens Kornerup desforuden har haft kendskab til nogle middelalderlige udsmykninger, der er blevet afdækket i mellemtiden, og til de reaktioner, de har fremkaldt⁷². Reaktionen på de afdækkede middelalderlige udsmykninger var blandt kirkeejere og sognepræster (samt muligvis også menigheder) langt fra altid positiv. Et enkelt, senere, eksempel kan række til at belyse holdningen. I 1898-99 afdækkedes og restaureredes en omfattende kalkmaleriudsmykning fra omkring 1490 i Gislinge kirke; blandt billederne var en Dommedagsudsmykning. Her så man, midt i billedet, den tronende Verdensdommer flankeret af forbederne Maria og Johannes Døberen; yderst to basunblæsende engle. Under Verdensdommerens fødder var de døde på vej op af deres grave, mens Peter yderst i den ene side førte de frelst ind i Himmerige, og djævlene i den modsatte side trak fortabte ned i et flammende Helvedesgab. I en skrivelse fra Ministeriet kan man om det pågældende billede og dets eventuelle restaurering læse følgende: »... da det paa Grund af Raaheden i Fremstillingen og navnlig paa Grund af dets udprægede papistiske Indhold, efter Ministeriets Formening ikke bør findes i nogen evangelisk-luthersk Kirke»⁷³. Et kompromis blev nået: Verdensdommeren og de to basunblæsende engle fik lov at stå fremme, resten af motivet blev kal- ket over, indtil det så i 1951 blev endeligt afdækket.

Tilsvarende reaktioner har forekommet andre steder, som det også fremgår af L.P.Fabricius' omtale af de middelalderlige udsmykninger: »Med saa drastiske Farver og saa løssluppet Humør er de skildret, disse Djævlene, som rider paa Hekse og rækker Tunge ad Beskueren, som hinker på Træben og paa uhøvisk Maade forhaaner deres Fanger, at det oftere har været nødvendigt at tildække Billederne igen, da vor Tid ikke mere kan finde sig i, at der i vore Kirkerum tales et saa grovkornet Sprog, som imidlertid var Fortiden naturligt»⁷⁴. Fabricius demonstrerer her en klar historisk fornemmelse, men uden en sådan skal der ikke meget til, førend en opfattelse af, hvad der ikke anses for passende i ens egen tid, overføres på ældre perioder.

Det er altså først så sent som fra sidste halvdel af forrige århundrede, at religiøse holdninger kan siges at have spillet ind i en vurdering af, hvorvidt en kirke har skullet have en eller anden form for rumbemaling.

I sin store gudstjenestestiftelse fra 1512/1519 pålægger ærkebiskop Birger Gunnensen domkirkens klokker at sørge for renholdelsen af krypten, således at der ej findes »knwller eller knorther ... spinnelwæfwæ och støff«⁷⁵. Også for Peder Palladius har det været væsentligt, at kirkebygningerne fremstod rene og prydelige; han sammenligner i Visitatsbogen kirken med et privathus og opfordrer menigheden til at holde kirken lige så ren og pæn, som de ville holde deres eget hus⁷⁶.

Der kan derfor næppe være tvivl om, at det netop er dette ønske om prydelige kirker, der har været en væsentlig drivkraft bag udførelsen af de mange udsmykninger (og overhvidtninger) op igennem århundrederne.

Noter

1. En del af denne artikel har været fremlagt som foredrag i Teologisk Forening, 17.marts 1992. (Udfærdigelsen af denne artikel er mulig gjort af tildeling af stipendium fra Carlsbergfondet, København).
2. De dateringer, der fremgår af restaureringsrapporterne, er baseret på undersøgelser af selve udsmykningerne og er – i modsætning til kirkeregnskabernes oplysninger – derfor i de fleste tilfælde kun omtrentlige, normalt med svingninger inden for en 25-50 års periode.
3. Undersøgelsen er baseret på en gennemgang af *Danmarks Kirker, Holbæk amt – Samsø inkluderet* – (1979 ff) og *Frederiksborg amt* (1964-75). Oplysningerne heri bygger primært på restaureringsrapporterne, suppleret med oplysninger fra regnskaber, visitatser og indberetninger.
4. Til sammenligning er der foretaget stikprøveundersøgelser i den del af Århus amt, der indtil videre er publiceret i *Danmarks Kirker* (1968 ff). Denne omfatter Hasle, Vester Lisbjerg, Sabro, Framlev, Ning, Hads, Hjelslev, Gjern og Tyrsting herreder, samt et par kirker i Vrads herred, ialt godt 100 kirker.
5. Det gælder eksempelvis Niløse og Veksø kirker; *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.419-31 og *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.2409-30. Til sammenligning synes godt 30% af kirkerne i den undersøgte del af Århus amt aldrig at have haft udsmykninger af nogen art.
6. »Lilje-mesteren« – en jysk murermester. Niels Jørgen Poulsen i *Danske Kalkmalerier, Sengotik 1500-1536*, red. Ulla Haastrup. København 1992, s.76-79
7. Dette er f.eks. tydeligt i Udbyneder kirke, hvor den ældste, ornamentale bemaling fra o.1500 tydeligt ses under udsmykningen fra perioden 1520-23; *Danske Kalkmalerier, Sengotik 1500-1536*, s.260
8. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.815-30
9. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.2974-90
10. De to sene udsmykninger forsvandt ved arkitekten H.B.Storcks gennemgribende restaurering af kirken i 1893, under hvilken kirkens oprindelige romanske indre søgtes genskabt. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.2953-74; *Danske Kalkmalerier, Gotik 1375-1475*, red. Ulla Haastrup og Robert Egevang, København 1985, nr.63
11. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1731-46
12. Det ses f.eks. tydeligt i Jørlunde kirke. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.2251-58

13. Om Horne kirke skriver Jakob Madsen bl.a. »Kirken meget taglam, grøn inden udi«. *Mester Jacob Madsens Visitatsbog*. Ved A.R.Idum, Odense 1929-32, s.237
14. Niels M.Saxtorph, *Danmarks Kalkmalerier*, København 1986, s.180; (herefter: Saxtorph). Han har dog ingen bemærkninger om sodfanen.
15. Skiftet ses meget tydeligt i de skulpterede krucifikser, jfr. Gertrud Schiller: *Ikono-graphie der christlichen Kunst*, Bd.2; Gütersloh 1968, s.118ff.
16. Jfr. *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, red. Eva Louise Lillie, København 1992. Eva Louise Lillie: »Tradition og fornyelse. Kalkmalerierne fra 1548 i Sulsted kirke«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1985, s.49-80
17. Der optræder enkelte figurative udsmykninger efter 1600, blandt andet i Viby kirke på Fyn (1625-50) og i Karby kirke på Mors (omkr.1700): *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen*, 1536-1700, s.164-65; Saxtorph, op.cit. s.202.
18. Engle og englehoveder findes også i en del jyske kirker, blandt andet i Storvorde (1770'ernes slutning); *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, s.172-73 og 174-75.
19. Eksempelvis: *Danmarks Kirker*, 1933ff; Saxtorph, op.cit; *Danske Kalkmalerier 1-7*, 1984-92.
20. Udsmykningerne i Torumværkstedets kirker er karakteristiske for denne type; *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, s.58-61
21. Parallellen i inventaret er det såkaldte katekismusaltertavler.
22. *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark*. Scania, Hal-land, Blekinge. Ed. Knud Banning, Vol.III, København 1976,s.44-54; *Danske Kalk-malerier, Efter reformationen 1536-1700*, s.154-59.
23. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.2768-69; *Danske Kalkmalerier, Efter reformatio-nen 1536-1700*, s.162-63.
24. Sådanne dekorationer er ikke fundet i de her undersøgte kirker.
25. Udsmykningen er idag forsvundet; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.1021.
26. Udsmykningen er idag forsvundet; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.1267.
27. Udsmykningen er idag forsvundet; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.2292-2305.
28. Udsmykningen er idag forsvundet; *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.142-43.
29. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.1536-37.
30. Marmorering er tydeligvis populær i 1700-tallet. Således bliver ganske mange døbe-fonte marmorerede netop i denne periode: Brøndbyvester, Herstedøster, Måløv, Asminderød, Esbønderup, Ramløse, Skævinge, Kregme, Torup, Uvelse, Jørlunde.
31. To pragteksemplarer af malede dørindfatninger ses stadig i Århus domkirke. *Dan-marks Kirker, Århus amt*, s.414-15.
32. Om de to typer draperier – med eller uden baldakin – og deres mulige sammenhæng med heraldikkens våbentelte og -kapper, se *Danske Kalkmalerier, Efter reformatio-nen 1536-1700*, s.50-51.
33. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.660, 1130, 1248, 1466, 1491, 1567, 1988 og 2292.
34. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.2295; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.2488.
35. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.126-27; Chr. Axel Jensen: »Katolsk kirkein-ventars skæbne efter reformationen«. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Histo-rie*, III Rk. Bd.11, 1921, s.177-84.
36. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.122-26.
37. Chr.Axel Jensen, op.cit., s.184; Midterskabet fra Esromtavlen opbevares nu på Na-tionalmuseet i København.

38. *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, s. 52, 174-75.
39. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1936 og 2257.
40. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.228.
41. *Jakob Madsens Visitatsbog*, op.cit., s.59.
42. *Danmarks Kirker, Københavns amt*, s.623; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.1564 og 1586.
43. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1354 og 1358.
44. Maleriet findes idag på J.F.Willumsens Museum, Frederikssund. Det er gengivet i farver i *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1359.
45. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.117.
46. Når tallet for perioden 1800-1900 er så lavt, kan det skyldes, at man netop fra midten af dette århundrede begyndte at afdække de middelalderlige udsmykninger, og at behovet for nye udsmykninger derved er blevet nedsat.
47. Det betyder, at de tal for overhvidtede kirker, der fremkommer ved benyttelsen af yngste udsmykning som udgangspunkt, er det maximale antal kirker, der kan have stået hvide på et givet tidspunkt.
48. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1128-32.
49. Til sammenligning er det over 80% af kirkerne i de dele af Århus amt, som er blevet undersøgt, der omkring 1700 kan tænkes at have stået helt hvide.
50. Erik Lassen i *Dansk Kunsthistorie, ca.900-1500*, Bd.1, (Politikens Forlag) 1972, s.367. Det skal dog retfærdigvis nævnes, at han i indledningen til det følgende bind (perioden 1500-1750, udgivet 1973), hvor han formentlig har fået tid til at sætte sig bedre ind i stoffet, er langt mindre rigoristisk i sin dom; jfr. Bd.2, s.11-12.
51. K.Steen og Thomas W.Lassen: *Sæby kirke* [Hjørring amt, kirkebeskrivelse] 1981.
52. Se eksempelvis *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*.
53. Malmø, S.Petri kirke blev overkalket 1555; Einar Bager: »Albrecht Dürer och krämerkapellet i S:t Petri«. *Sydsvenska Dagbladet* 21.3.1965 med henvisning til kirkens regnskaber. Bellinge kirke på Fyn er blevet overkalket mellem 1589 og 1596. *Jakob Madsens Visitatsbog*, op.cit., s.36. Halmstad S.Nicolai kirke blev overhvidtet mellem 1582 og 1585. Ludvig Kollberg: »Överkalkningen av medeltidsmålningarna i Sankt Nicolai kyrka i Halmstad«. *ICO* 1980: 1, s.32-33. Hertil må man selvfølgelig lægge de kirker, i hvilke man kan konstatere, at der ikke er udsmykket efter middelalderen – hvorvidt der er nogen sammenhæng mellem overhvidtningen og reformationen kan ikke konstateres. Antallet »hvide« kirker vil dog ikke blive væsentligt forøget.
54. Udsmykningen fra omkring 1125 i Råsted kirke er omtalt i 1732; Saxtorph, op.cit., s.16. 1300-tals udsmykningen i Tjæreby kirke i Sydsjælland blev aftegnet før 1832 af A.Winstrup; *Danmarks Kirker, Sorø amt*, s.936, note 7. Billederne fra omkring 1475 i Tystrup kirke er beskrevet af N.L.Høyen i 1832; *Danmarks Kirker, Sorø amt*, s.966. Den sengotiske udsmykning i Sigersted kirke er beskrevet af S.M.Beyer i 1791; *Danmarks Kirker, Sorø amt*, s.436. Dele af en udsmykning fra omkring 1500 i Sæddinge kirke er omtalt i en præsteindberetning fra 1755; *Danmarks Kirker, Mariibo amt*, s.788. Billederne fra omkring 1520 i Nørre Saltum kirke har aldrig været overkalket og det samme pillemalerierne fra omkring 1525 i Ribe domkirke; Saxtorph, op.cit., s.16; *Danmarks Kirker, Ribe amt*, s.384-86. Billederne fra omkr.1525 i Sennels kirke stod fremme i 1732; *Danmarks Kirker, Tisted amt*, s.322.
55. Saxtorph, s.15-16. Det er interessant at observere, at Saxtorph på dette punkt har korrigeret sig selv, idet han i den foregående udgave skriver: » ... bortset fra sådanne undtagelser stod alle landets kirker ved begyndelsen af 1800-tallet med hvidkalket indre«. *Jeg ser på kalkmalerier*, 3.udg. 1979, s.16.

56. Alle de kirker i Frederiksborg amt, hvori Hans Nielsen Ganløse medvirkede ved istandsættelser sortererede under den kongelige kirkeinspektør. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, jfr. også Knud Voss: *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, København 1966, s.291-93.
57. Det skal dog bemærkes, at Saxtorph selv er forbeholden overfor sammenkædnin-gen af overhvidtning og religiøse holdninger. Også Peder Severinsen fremhæver i sin artikel »Hvem overkalkede Kalkmalerierne«, *Kirke Tidende nr.3*, 21.januar 1917 den lange og glidende overgang fra dekoreret til hvid kirke, idet han tidsfastsætter overhvidtningerne til perioden 1650-1800. At Severinsen rammer så rigtigt, som han rent faktisk gør, er bemærkelsesværdigt, da kun en brøkdel af det materiale, der idag er tilgængeligt, har været kendt i 1917.
58. Som også nævnt af Saxtorph (s.15) overgår mange kirker – specielt fra Frederiks III's regeringstid til privateje, og det har betydet, at mens udsmykningerne tidligere har været finansieret af kirkens fabrika, skal de efter overgangen til privateje finansieres af kirkejeejers egne midler.
59. Lauring er en af dem, der tidsfastsætter overhvidtningerne til »den senere barok og den gryende rokoko«. Palle Lauring: *Danmarkshistorie. Fejder og Reformation 1513-1536*; København 1963, s.60.
60. Jacob Kornerup: »Om nogle i danske Kirker opdagede Kalkmalerier«. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København 1868, s.29-53.
61. Jacob Kornerup, op.cit., s.29
62. *Jakob Madsens Visitatsbog* blev første gang udgivet i 1853. Kornerup henviser til Visitatsbogen og til Jakob Madsens brug af ordet »skarns« om billeder, men er ikke opmærksom på, at skarnsordet snarere synes anvendt om bevaringstilstanden end om indholdet; jfr. Louise Lillie: »Biskop Jakob Madsen og billederne«, *Fynske Årbøger 1989*, s.18-37.
63. J.Magnus-Petersen: *Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i danske Kirker*, København 1895, s.XVIII.
64. Lise Lotte Nielsen i *Berlingske Tidende*, 5.december 1992: »Billederne som blev overkalket ved reformationen i 1534 (sic!) ...«.
65. *Jyllandsposten* 10.juni 1989.*Historie*. København 1868, s.29-53.
66. Billigbogsudgaven, s.31.
67. »Le protestantisme a détruit les images et proscriit l'art religieux. Le temple protestant, blanchi a la chaux, fut aussi nu que la synagoge ou que la mosquée«. Mâle har ikke gjort sig den ulejlighed, at gøre opmærksom på, at de lutherske og de reformerte (samt anglikanske) kirkesamfund havde et forskelligt syn på billeder i kirkerne. Émile Mâle: *L'art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle*; Paris 1972, s.22.
68. Stangerups sympatier for den katolske kirke fremgår tydeligt af et interview med Iben Holk; interviewet fandt sted, mens Stangerup arbejdede på Broder Jakob. *Henrik Stangerup*, red. Iben Holk. Odense 1986.
69. Saxtorph, op.cit., s.7.
70. Severinsen, op.cit., sp.44-45.
71. J.P.Mynster: *Kort Beretning om den danske Kirkes Reformation*, København 1836, s.42.
72. I 1868 var et sted mellem 10 og 15 middelalderlige udsmykninger blevet afdækket.
73. Her citeret efter *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.568 og s.585, note 27.
74. L.P.Fabricsius: *Danmarks Kirkehistorie*, Bd.I, Middelalderen, København 1934, s.626.

75. »Sanctuarium Birgerianum«. *Samlinger til Den Danske Historie*. Første Bind Tre-
die Hæfte, udg. P.F.Suhm; København 1780, s.64.
76. *Peder Palladius' Visitatsbog*, udg. Lis Jacobsen; København 1925, s.27ff.

Summary

One of the subjects to be debated for many years among historians and art historians is the time at which the Danish churches received that white-washed interior that many of them still present today.

An examination of a 140 medieval churches in north and northwest Zealand revealed, first, that until about 1600 the character of the decorations was either figurative or ornamental; after 1600 the decorations were almost exclusively ornamental.

Second, it is not until the year 1700 has been passed that more than half of the churches present a totally white-washed interior. There are, however, regional, deviances: in north Zealand only 40% of the churches show a white interior whereas it is 75% in northwest Zealand.

The allegation that a white-washing of the churches' interior should have occurred immediately after the Reformation of the Danish church in 1536 and as a result of this is first recorded in 1868. It has since then been repeated innumerable times. Refutations have been published almost as often, but, as the allegation of a connection between white-washing and Reformation has found expression in a much wider range of publications (among these are newspapers and novels), it has been able to survive regardless of the refutations.

The demonstration that it is not until after 1700 that more than half of the churches presented a white interior firmly refutes, however, the allegation of a connection between whitewashing and the Reformation. On the contrary, at all times, there seems to exist a wish for a decorated church.